View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk
brought to you by CORE

Попелюшко В.О. Особливості предмета виправдання у справах про злочини неповнолітніх // Актуальні питання реформування правової системи України: Зб. наук. ст. за матеріалами IV міжнародної нуково-практичної конференції, Луцьк, 2007, 1-2 червня: У 2-х т./ уклад. Т.Д. Канчук, І.М. Якумев. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. – Т. ІІ. – С. 328-332.

ПОПЕЛЮШКО В. О.

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ВИПРАВДАННЯ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Предмет доказування в науці кримінального процесу визначається здебільшого як сукупність (коло) обставин, що підлягають обов'язковому з'ясуванню у кримінальній справі з метою її правильного рішення по суті [1, 133; 2, 131; 3, 264; 4, 125; 5, 36]. Інколи вважається, що він чітко визначений у ст. 64 КПК, яка розширювальному тлумаченню не підлягає [с. 86], а тому у кожній кримінальній справі необхідно доказати: 1) подію злочину (час, місце, спосіб та інші обставнини вчинення злочину); 2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання; 4) характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також витрати закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочину [7, 62; 8, 79].

Однак, особливо на початку слідства далеко не завжди ясно, що було насправді. Часто трапляється, – те, що вважалося злочином, в дійсності таким не було. Це свого часу дало підстави М.С.Строговичу прийти до висновку, що предмет доказування насправді має дві форми. Одну з них представляють обставини, які вказані в ст. 64 КПК (головний факт в позитивній формі), другу – обставини, з якими пов'язується закриття кримінальної справи і виправдання притягненої до кримінальної відповідальності особи (головний

факт в його негативній, заперечній формі) [9, 366]. В тій чи іншій інтерпритації існування предмета доказування в позитивній і негативній формах визнавали й інші процесуалісти [10, 47; 11, 196]. Цю ідею сприйняли автори "Теоретичної моделі Кримінально-процесуального законодавства Союзу РСР і РРФСР", складеної О.М.Ларіним, І.Л.Пертухіним та В.М.Ставицьким [12, 118-120], а тепер і законодавець Російської Федерації (ст. 73 КПК РФ).

Наведена позиція вчених-процесуалістів знаходить своє підтвердження й у вітчизняному кримінально-процесуальному законі, оскільки він визначає не тільки предмет доказування, зазначений у ст. 64 КПК, як фактичну основу для кримінального переслідування особи та визнання її вироком суду винною у вчиненні злочину, а й протилежні їм за змістом обставини, які слугують підставами для закриття кримінальної справи, реабілітують і виправдовують особу через відсутність події, складу злочину та недоведеність участі обвинуваченого у його вчиненні (п. п. 1, 2 ч. 1 ст. 6, п. 2 ст. 213, ч. ч. 1, 5 ст.327 КПК). О.М.Ларін називав сукупність обставин у першому випадку "предметом обвинувачення"[13, 257], а у другому – "предметом виправдання" [14, 267].

Однією з особливостей провадження у справах про злочини неповнолітніх є деталізація предмета доказування [15, 28], що пов'язано із віковими особливостями суб'єкта злочину, в тому числі стосовно предмета виправдання (ст. 433 КПК).

Закон дозволяє, в залежності від підстав визнання неповнолітнього не суб'єктом злочину, поділити їх на дві групи: 1) неповнолітні, які не досягли фізичного віку кримінальної відповідальності; 2) неповнолітні, які досягли фізичного віку кримінальної відповідальності, але за наявності розумової відсталості, не пов'язаної з душевним захворюванням, не могли повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Стосовно першої групи неповнолітніх предмет виправдання (реабілітації) особливих питань не викликає. Він передбачений п. 5 ч. 1 ст. 6,

п. 3 ч. 1 ст. 7^1 та ч. 1 ст. 7^3 КПК, є конкретизацією предмета доказування у вигляді предмета виправдання в справах, що закриваються за відсутністю ознак складу злочину (п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК), оскільки дитина (до 11 років) та неповнолітній (від 11 до 14 або 16 років) в кримінально-правовому розумінні – недієздатні, і діяння, ними вчинені, у будь-якому випадку не будуть містити ознак суб'єкта злочину [16, 63].

Проблеми є з другою групою неповнолітніх. Зокрема, закон гласить, що при провадженні досудового слідства та розгляді в суді справи про злочини неповнолітнього, крім обставин, зазначених у статті 64 цього Кодексу, необхідно з'ясувати: "1) вік неповнолітнього (число, місяць, рік народження); 2) стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього. При наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з душевним захворюванням, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними" (п. п. 1, 2 ст. 433 КПК). Тут додаткові елементи предмета доказування демографічного, соціально-психологічного та правового характеру мають особливе значення для застосування розумних та гуманних заходів впливу на неповнолітніх правопорушників [17, 19-36; 18, 26; 19, 12-19]. Викликані вони віковими, інтелектуальними, психологічними та фізіологічними особливостями неповнолітніх, але не тільки.

Неповнолітній, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, може бути звільнений від кримінальної відповідальності, якщо його виправдання можливе без застосування покарання, і до нього, так само як і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиної КК, суд застосовує примусові заходи виховного характеру (ч. ч.1, 2 ст. 97 КК – ст. 448 КПК), то з досягненими віку кримінальної відповідальності іншими неповнолітніми не все так просто. Стосовно них підстави вирішення справи специфічні і такі, що можуть мати правові наслідки двоякого роду.

Закон каже, що у необхідних випадках для встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості та з'ясування питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними, повинна бути проведена експертиза спеціалістами в галузі дитячої та юнацької психології (психолог, педагог) або зазначені питання можуть бути поставлені на вирішення експерта-психіатра (ч. 3 ст. 433 КПК), а Пленум Верховного Суду України у постановах від 16 квітня 2004 р. № 5 "Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх" [20, 189] та від 15 травня 2006 р. № 2 "Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру" [21, 14] рекомендує вирішувати це питання й шляхом проведення комплексної експертизи за участю спеціалістів у галузі дитячої та юнацької психології (психолога, педагога) і психіатрії. І якщо відповідною судовою експертизою буде встановлено такий ступінь його відставання в психічному розвитку, не пов'язаний з психічними розладами чи порушеннями відображальної діяльності, а викликаний лише затримкою розумового розвитку неповнолітнього (його пізнавальної, розумової, емоційно-вольової сфери тощо [22, 10-12; 23, 34-38; 24, 222-227]), із-за якого він не міг усвідомлювати небезпеку своїх дій, передбачати їх наслідки або керувати ними під час вчинення суспільно-небезпечного діяння, такий неповнолітній не може бути визнаний винним, а отже не може бути притягнутим до кримінальної відповідальності. Справа, у таких випадках, як вважає В.М.Тертишник, підлягає закриттю відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК [25, 1016]. З цим слід погодитися, оскільки тут ступінь відставання психічного та розумового розвитку неповнолітнього призводить до особливого феноменального стану, аналогічного неосудності (ч. 2 ст. 19 КК), який виключає склад злочину по причині відсутності ознак його суб'єктивної сторони.

Правда, із-за запровадження в новому КК України правового інституту обмеженої осудності (ст. 20 КК), залежно від рівня інтелектуального та

психічного відставання неповнолітнього (не пов'язаного із психічним розладом), вважається можливим визнання такого неповнолітнього обмежено осудним. Так, в узагальненні судової практики у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність наводиться приклад у справі неповнолітнього К., засудженого Зарічанським районним судом Рівненської області за ч. 3 ст. 185 КК, та вказується, що суд не дослідив висновок судової психологічно-психіатричної експертизи, яка встановила, що К. страждає на легку розумову відсталість з емоційно-вольовим порушеннями і не повною мірою міг усвідомлювати свої дії та керувати ними. Суд, зазначається в узагальненні, відповідно до ст. 20 КК мав визнати К. обмежено осудною особою і врахувати цю обставину під час призначення йому покарання або застосування примусових заходів медичного характеру [26, 19].

Погодитися з таким твердженням неможливо. По-перше, застосування аналогії приписів кримінального закону щодо обмеженої осудності тут неприпустиме тому, що воно призводить до погіршення становища особи у вигляді застосування кримінального покарання чи застосування примусових заходів медичного характеру до випадку, не передбаченого Кримінальним кодексом України. Частина перша ст. 20 КК дає вичерпне визначення обмеженої осудності. А по-друге, особа, яка не здатна в повній мірі усвідомити фактичний характер чи суспільну небезпечність своєї поведінки, або при збереженні такої здатності, керувати нею, не може визнаватись в той же час і суб'єктом злочину та підлягати кримінальній відповідальності [27, 36], бо такий неповнолітній із-за розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної із психічним розладом) одночасно не відповідає за своїм розвитком і віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 22 КК). На останню обставину звертає увагу і Верховний Суд України, коли рекомендує судам при наявності підстав вважати, що неповнолітній за своїм інтелектуальним розвитком не досяг віку (14, 16 або 18 років), який відповідає даним свідоцтва про народження чи іншого документа ..., у разі

підтвердження висновку експертизи наявності у неповнолітнього розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної із психічним розладом) такого ступення, за якою він за розвитком не відповідає віку, про який свідчать документи про народження, ставити на розгляд питання "щодо визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та можливе застосування примусових заходів виховного характеру" [28, 15].

Отже, розглядуваний інтелектуальний та психічний стан неповнолітнього слід визнавати безумовною реабілітуючою підставою [29, 125-126] шляхом закриття щодо нього кримінальної справи (виправдання) за відсутністю складу злочину, зокрема ознак суб'єкта та суб'єктивної сторони одночасно (п. 2 ч. 1 ст. 6, ч. 1 ст. 327 КПК). Застосування примусових заходів тут не основане на законі та здоровому глузді, а застосування примусових заходів виховного характеру безпредметне у зв'язку з особистностними інтелектуальними та психолого-психічними особливостями неповнолітнього, який sund дитя.

Особливості предмета доказування у справах, які вимагають з'ясування питань психічного стану неповнолітнього, рівня його інтелектуального та особистостного розвитку, здатності із-за затримки в психічному розвитку усвідомлювати характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), а також способів їх встановлення, ставлять в доказовому відношенні додаткові вимоги до захисників та усіх інших суб'єктів, які займаються справами неповнолітніх. "Для забезпечення й підтримання необхідної професійної компетенції всього персоналу, що займається справами неповнолітніх, – говориться в Пекінських правилах (1984 р.) – слід використовувати професійну підготовку, навчання в процесі роботи, курси передпідготовки і інші відповідні види навчання" (п. 22.1) [30, 95-96]. Якщо врахувати лише, наприклад, характер деяких обов'язкових питань, які повинні ставитися перед судово-медичними експертами при призначенні власне психологічної експертизи, наведених в орієнтованому їх переліку Науково-методичних

рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5, а саме: чи має підекспертна особа відхилення від психічного розвитку, які не є виявами психічного захворювання; якщо має, то якими є їх ознаки; чи спроможна підекспертна особа, з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо), усвідомлювати реальний зміст власних дій та у повній мірі свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки; чи здатна підекспертна особа з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового стану правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання?; чи здатна підекспертна особа, з урахуванням її розумового розвитку та індивідуально-психологічних особливостей, розуміти характер та фактичний зміст власних дій, керувати ними та передбачати їх наслідки [31, 1715], стає зрозумілим, що всі ці особи, і не в останню чергу захисник, повинні мати не лише правову, а й по меншій мірі мінімальну підготовку в області соціології, психології, кримінології та інших наук про поведінку. Вказана вимога має важливе значення для слідчих (судів) в першу чергу в плані їх незалежності, а для захисника-адвоката ще й в плані спеціалізації. Адвокат-захисник не може братися за захист у таких справах не стільки в силу морально-етичних міркувань, скільки з позицій забезпечення ефективності захисту, не кажучи уже про головний загальновизнаний принцип в діяльності адвокатів (та лікарів) – “не нашкодь”.

Викладене вище щодо особливостей предмета доказування у справах неповнолітніх, які із-за розумової відсутності (не пов’язаної з душевним захворюванням) не могли усвідомлювати значення своїх дій (бездіяльності) та/чи керувати ними, дозволяє говорити про таку його структуру: 1) факт суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК; 2) вчинення даного діяння неповнолітнім, щодо якого здійснюється

провадження у справі; 3) розумова відсталість неповнолітнього, не пов'язана із хронічним психічним захворюванням, тимчасовим розладом психічної діяльності, недоумства або іншим хворобливим станом його психіки, яка позбавляла неповнолітнього усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними, оскільки не відповідала віку особи, з якого згідно зі статтею 22 КК України може настати кримінальна відповідальність.

У цьому зв'язку положення ст. 455 КПК про питання, що вирішуються судом при постановленні вироку після слів "суд зобов'язаний", слід доповнити словами – "вирішити, чи відповідає неповнолітній за рівнем розумового розвитку віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та", і далі по тексту. А оскільки ця обставина має значення окремої правової підстави постановлення щодо такого неповнолітнього виправдувального вироку із-за відсутності в його діях (бездіяльності) складу злочину, в ст. 446 КПК, яка регламентує зміст вироку, абзац другий після слів "у мотивувальній частині", доповнити словами "виправдувального вироку – містити формулювання обвинувачення, яке пред'явлене підсудному і визнане судом необгрунтованим, а також підстави для виправдання підзахисного; в мотивувальній частині обвинувального вироку" – і далі по тексту.

З метою ж приведення чинних кримінально-процесуальних термінів та відповідних їм понять у відповідність з кореспондуючими термінами та поняттями нового Кримінального кодексу України, у пункті 2 частини 1 статті 433 КПК слова "не пов'язану з душевним захворюванням" слід замінити словами – "не пов'язану з хронічним психічним захворюванням, тимчасовим розладом психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки".

Джерела:

1. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України. – К.: "Либідь", 1999. – 534 с.

2. Кримінальний процес України: Підручник / За ред. Ю.М.Грошевого, В.М.Хотенця. – Х.: Право, 2000. – 496 с.
3. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 1120 с.
4. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Істина, 2005. – 456 с.
5. Грошевий Ю.М., Стахівський С.М. Докази і доказування у кримінальному процесі. Науково-практичний посібник. – К.: КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2006. – 272 с.
6. Яновська О.Г. Кримінально-процесуальне право України: Навч.-мет. Посібник. – К.: КНЕУ, 2003. – 207 с.
7. Кучинська О.П., Кучинська О.А. Кримінальний процес України: Навч. посібник. – К.: Прецидент, 2005. – 202 с.
8. Рожнова В.В. Кримінально-процесуальне право України: Посібн. для підготов. до іспитів. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. – 256 с.
9. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т. 1. – М., Наука, 1968. – 470 с.
10. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. – Казань, 1976. – 206 с.
11. Михеєнко М.М. Про предмет і методи доказування у кримінальному процесі // Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: Вибрані твори. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.
12. Уголовно-процессуальное законодательство Союза ССР и РСФСР. Теоретическая модель / Под ред. В.М.Савицкого. – М., 1990. – 317 с.
13. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / Отв. ред. В.М.Савицкий. – М., Наука, 1979. – 319 с.
14. Стецовский Ю.И., Ларин А.М. Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту. – М.: Наука, 1988. – 320 с.
15. Леоненко В.В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершенолетних. – К., Наукова думка, 1987. – 144 с.

16. Попелюшко В.О. Предмет доказування у кримінальному процесі (процесуально-правові та кримінально-правові аспекти). – Острог, 2001. – 196 с.
17. Гуковская Н.И., Долгова А.И, Миньковский Г.М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершенолетних. – М., “Юрид. лит.”, 1974. – 208 с.
18. Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершенолетних. – К., Наукова думка, 1987. – 187 с.
19. Омельяненко Г.М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми. – К.: Атіка, 2002. – 128 с.
20. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973-2004) / За заг. ред. В.Т.Маляренка. – К., 2004. – 356 с.
21. Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 7.
22. Вейсберг Б.Б., Гончаренко В.И. Психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве (Методологические рекомендации). – К., 1980. – 58 с.
23. Нор В.Т., Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – К., Вища школа, 1985. – 54 с.
24. Гончаренко С.В. Судово-психологічна експертиза // Експертизи в судовій практиці / за заг. ред. В.Г.Гончаренка. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.
25. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2002. – 1056 с.
26. Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4.
27. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С.С.Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – 936 с.
28. Постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2 “Про практику застосування судами справ про застосування

примусових заходів виховного характеру” (ч. 3 п. 18) // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 7.

29. Див. також: Татьянин Д.В. Реабилитация в уголовном процессе России (понятие, виды, основания). – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – 144 с.

30. Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила 1984 р.). Наводиться по: Омельянегнко Г.М. Вказ. праця. – С. 95-96.

31. Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – С. 1715.